

Miroslav Somr

Vysoká škola technická a ekonomická
České Budějovice

Vivat Comenius (Disident a exulant v přílivu a odlivu času)

Úvod

Demokratický obsah vzdělání určený všem není možno chápat jako demokratickou reformu školství vůbec. Komenský je však nesporně zakladatelem humanistického školství. Komenský zásadně překonává jednostrannost antické humanity ve vztahu ke vzdělání a zároveň přivádí lidskou mysl k vrcholu svým aktivním principem vztahu k druhým lidem a ke světu vůbec. Volně interpretováno: člověk se stává moudrým nejenom pro sebe a pro svůj užitek, ale zejména pro porozumění lidem a užtkem pro druhé lidi. Význam tohoto boje proti subjektivismu vystihl J. Patočka: „...celá Komenského teorie postavení člověka, hlavně lidské mysli ve světě jako zrcadla, vracející odražené světlo zpět k jeho zdroji, jeho teorie světla mysli atd., jsou číře pasivistické. Lidská mysl neklade na pravdu svá původní měřítka jistoty a evidence, jako u Descarta, nýbrž hospodaří s tím, co jí bylo uděleno. Ale tato pasivita je paradoxně, ale přece ve shodě s logikou činu – pramenem té nejvyšší, všeobšáhle, všeorganizující aktivity.“¹ Rozum má schopnost vnímání, rozsuzování a vštěpování. Zdroje mohutnosti naší mysli spatřujeme v nadání, jež je zrcadlem zobrazení věcí a jejich zachycením v úsudku a paměti uchovávajíc všechny uspořádané, vzájemně propojené poznatky. Komenský zároveň přesně specifikuje kvality naší mysli: „Základní předností nadání je jeho obratnost, předností úsudku je jeho pevnost, důslednost či stálost, předností paměti její obsažnost.“² Dílna poznávací schopnosti, přehled trojích smyslů, odpovídá tzv. pythagorejskému trojúhelníku. Vnějšími smysly vnímáme to, co je mimo nás, vnitřními to, co vstupuje odjinud, nejvnitřnější smysly mají

¹ Patočka, J.: cit. d. s. 386.

² Komenský, J.A. cit. d. s. 479.

kořeny v nás samých. Prostřední a ústřední schopností rozumové duše je vůle. I v jejím pojetí Komenský zachovává tradiční triádu, jež je mu vyjádřením podstatnosti vůle, svobodného rozhodování. Vůle se skládá z tužeb, svobodného rozhodování a svědomí. Vůle je svou přirozeností svobodná a ve své podstatě není dobrá ani špatná. „*Stane se však takovou, jaké je to, čeho se chopí: dobrou, pokud je to dobré, špatnou, pokud je to špatné... vůle se kloní pouze k předem poznanému dobru, odvrací se od předvídaného zla. Neboť k čemu se kloní vůle, to duše provádí ...!*“

Svoboda lidské vůle se projevuje ve třech věcech:

1. vůči donucování,
2. vůči určenosti věcmi,
3. vůči vlastní nutnosti.

To je sice dar Boží, ale praktický důsledek tohoto svobodného rozhodování je pozemský, humanisticky povznášející a lidsky přirozený. Individualita subjektivity je zde naplněna rozvinutím lidskosti v každé lidské bytosti. Člověku není nic upíráno a není nucen k ničemu, co by omezovalo jeho svobodu. To je pouze důkaz jeho dokonalosti, snaha využít této lidské přirozenosti. Člověk nebyl stvořen proto, aby nemohl užívat svobodu, ale aby ji nemohl zneužívat. K lidské přirozenosti patří podle Komenského jediná přirozená a nekonečná lidská touha – touha po lidském dobru. „*Touha lidského srdce směřuje bez výjimky k dobru, a více k tomu, co je více dobré, a stále k tomu, co je stále dobré, a svrchovaně k tomu, co je dobré svrchovaně, případně k tomu, co je dobré případně...*“³ Člověk si musí umět vybrat nejen z velkého množství přítomných i budoucích, vyvarovat se špatných příkladů, ale také egoismu v nás samých. Existovat, být, znamená existovat dobře a stále, dosahovat podstaty bytí. Komenský tyto myšlenky lidské touhy spojuje společným jmenovatelem všeho, pramenem nesmrtelnosti – Bohem. Smyslovým vnímáním věcí vzniká u člověka cit. City jsou vlastní každého jsoucna a jejich množství je přímo úměrné množství možných pocitů. Časové dimenze minulého, současného a budoucího jsou radost, veselí a naděje. Dobro jako cit přítomnosti působí veselí, naděje je spojena s budoucností a radost s tím, co bylo. „*Špatná budoucnost vyvolává strach a zahanbení, špatná přítomnost zármutek a zmatek, špatná minulost lítost a bolest, soucit i škodolibost. Smíšený cit vzniklý z bolesti a radosti se nazývá hněv nebo touha po pomstě.*“ (tamtéž, s. 487) Intenzita citu závisí podle Komenského na rozpoložení ducha, na rozdílnosti jeho vnímání i jeho povahy. Svět řádu rozumu je doprovázen světem citové rozrůzněnosti, jež je nedílnou součástí lidské přítomnosti.

³ Tamtéž, s. 486.

Poznání jako proměna života

K vybavě lidské všemohoucnosti náleží nekonečná výkonná schopnost. Právě v ní mají city, neboli hnutí ducha impulzivní úlohu pohánějící mysl k věcem. Lidská činnost má směřovat ke konání dobra, jež je výrazem nejvyšší blaženosti. Komenského teze o vzájemnosti teorie a praxe je důkazem jejího aktivního humanizmu, víry ve zlidšťování sebe i druhého ve jménu obecného dobra. Předpokladem konání dobra jsou nejenom činnosti vzešlé z myslí, ale také z obecných znalostí. Třetí axiom Komenského výkladu má meritorní význam pro určení povahy lidského poznání. Za účinné poznání je pokládáno ve shodě s F. Baconem poznání pracující. Touto myšlenkou je určena velikost Baconovy filozofie, jak poznamenává Jan Patočka. *„Skutečné poznání je poznání pracující. Jeho získání samo je práce, ba je to práce v nejvlastnější povaze: vyrovnání se s věcmi, vtělení sebe do věcí, syntéza vlastních lidských účelů, prostředky k nim, které leží ve věcech. A výsledky poznání jsou opět díla, s nimiž pracujeme: jsou s to proměnit lidský život, dát mu znovu důstojnější, snadnější, ušlechtilější podobu.“*⁴ Přisudme rovněž Komenskému, že pochopil tento myšlenkový základ, který se mu stal nejen blízký, ale se kterým se i plně ztotožnil. Českobratrská výchova mu to bezesporu usnadnila. Nástroj nástrojů, jak Komenský nazývá ruku, je tak symbolem schopnosti lidského sebezdokonalování. Je naplněním jedné z tří mohutností, která je dána člověku. Myšlení a konání je doprovázeno sdělovací schopností. Řeč je Komenským charakterizována jako *„... tlu- močník lidské vševědoucnosti, chtění všeho a všemohutnosti“*. V Metodě jazyků píše, že řeč se musí nejprve chápat (což je poměrně snadné), potom napodobovat psaním (to je obtížnější), a nakonec onou řečí mluvit (což je nejobtížnější). Připomeneme si nyní známý fakt, že podle Komenského má mezi třemi vrstvami veškerenstva oblast řemesel a umění integrující funkci pro vytváření vzájemnosti mezi přírodou a výchovou. Schopnost výkonná a sdělovací jsou nedílnou součástí harmonizace vztahu mezi nimi a vzájemně probíhajícími procesy, které naplňují Komenského pojetí ideje paralelismu.

Devátá kapitola PANSOFIE se zabývá dokonalostí a nedokonalostí materiálního světa. Vše, co bylo stvořeno od Boha je mnohoužitkové. Komenský tím vyjadřuje nejenom potřebnost všech věcí, ale také jejich propojenost, logickou návaznost a postupnost, dokonalou harmonickou stavbu. Jde o jednotný, strukturovaný celek, který je charakteristický svou přirozeností. A v tomto *„...celém divadle přirozenosti, ať všichni poznají, že*

⁴ Patočka, J.: cit.d. s. 289.

by nebylo možné, aby tolik částí drželo tak krásně pospolu, pokud by to nebyly ty pravé. To totiž Descartes a Campanella se svými principy nikdy nedocílili.“⁵

Člověk tento materiální svět posiluje a zmnožuje svým rozumem a přirozenou činností. Bytostné změny jsou podle Komenského věčné a svět je neustále plný pohybu, plný změn. „Všeobecná harmonie vysvítá z toho, že všechno je rozděleno ode čísel, v plném odstupňování jedinečnosti, trojitosti, sedmerosti, desaterosti.“ Ústřední myšlenka této kapitoly zdůrazňuje kontinuitu světa. Vše je spojeno jak svými cíli, tak výsledky a všechno je stvořeno v naprosté shodě principů, idejí a cílů. Důvod tohoto sjednocení je u Komenského výlučně ideologický Vše bylo stvořeno tímž Stvořitelem. Harmonie pozemská je odrazem harmonie nebeské. Matematická dokonalost světa je předpokladem rozlišení soustavy principů. Láska je prostoupena duchem a dokonalost světa spočívá „v úplném propojení věcí tak, aby si vzájemně poskytovaly užitek... K propojení patří spoluúčast věcí, jejímž základem jest...“ Kombinace, vztahy a proměny věcí jsou cestou k odhalení jejich harmonie. Druhým pramenem harmonie je jejich počet. Komenský uvádí, že tajemství trojitosti je přiřčeno všem dílům přírody a všechny věci jsou složeny z trojiho. „Proč byly vytvořeny tři světy, pravzorový v mysli Boží, inteligibilní kolem mysli Boží a svět přístupný smyslům mimo smysl Boží?“⁶ Pokračuje v kladení otázek o významu četnosti a konstatuje, že čtverost je obsažena ve všem, paterost je vtištěna lidskému tělu, dvanáctka je číslo nebeských věcí. Shrnující odpověď nalézáme v závěru této kapitoly. Kombinace změn poměrného uspořádání vychází z neustálé změny, „jedno se neustále rodí z druhého“. Naznačená kontinuita světa je lidským dílem, přirozenou činností člověka, který překonal setrvačnou přírodní sobeckost. Je to boj o život. „Příroda je proto místem nutného zla. Ve světě však existuje více než nutné zlo, existuje duchovní zloba a disharmonii, jednoty s nejednotou, to je právě člověk. Překonáním přírody, zrušením přirozeného sobectví překonává člověk i duchovní princip zla – zavádí do světa harmonii a mír.“⁷ Lidská přirozenost člověka dospívá od prvotního přírodního egoismu k harmonickému stavu reálné lidskosti. Princip dobra v materiálním světě má v jeho pozemském údělu symbol božskosti. Přirozenost není nepřirozená a její dosažení je výrazem její původnosti. Materiální svět Komenského je světem lidské přirozenosti.

Pátý stupeň PANSOFIE tvoří svět lidské dovednosti, kterým začíná obrat od světa daného ke světu vytvářenému. Tento svět je dílem člověka, světem plně lidským, je jakousi paralelou světa materiálního. Připomenuli

⁵ Tamtéž, s. 399.

⁶ Tamtéž, s. 510.

⁷ Patočka, J.: cit.d. s. 371.

jsme si význam řeckého pojmu TECHNĚ. Komenský pojmem TECHNIA charakterizuje nejenom řemeslnou zručnost, dovednost, ale také lidskou schopnost ovládání věcí, předmětů, jejich napodobování a užívání. Tím vzniká pestrost oborů lidské činnosti naplňující svět lidské dovednosti individuální kreativitou možností člověka. Svět lidské dovednosti je prvním z dalších světů, kterým se Komenský věnuje se výkladu PANSOFIE. Následuje svět mravní a svět duchovní. Schopnost napodobování udělil člověku Bůh a napodobování jeho moudrosti je údělem a posláním člověka. Stvoření jeho jsočnosti přechází v potřebu tvoření, jež je podmínkou naplnění jeho lidské existence. Svět lidské dokonalosti je světem viditelným. Předělem zde není nějaké abstraktní určení, matematická hranice, ale konkrétní obraz Boží moudrosti – ČLOVĚK. „*Lidské dovednosti totiž přetváří přírodu. Proto celý svět lidské dokonalosti má svůj základ ve světě přírody.*“ (tamtéž, díl II. s. 16) Tři části světa lidské dovednosti – užívání, napodobování a přetváření – vedou člověka k tomu, aby si stanovil řád, postup, aby pochopil smysl užívání těchto věcí. Síla mysli, rozumu mu dává schopnost napodobování všeho pro využívání a konání dobra. Vztah člověka a věci je zde účelově formulován ve prospěch člověka, jež byl určen k tomu, aby všechny věci ovládal. Pragmatické používání věcí není vztahováno pouze k vlastnímu, tvořícímu JÁ. „*Užívat věci znamená používat je k nějakému prospěchu, ať vlastními, nebo cizímu...K vsutku správnému a prospěšnému užívání věci potřebuje člověk trojí: 1. nějaké Božské stvoření, které by napodobil a přizpůsobil ke svému užitku; 2. pochopení, co a jak pomocí čeho by vykonal; 3. posléze usilovnou píli.*“⁸ Dovednosti mají svoji kvantitativní i kvalitativní stránku. Existuje přímá úměrnost mezi počtem činností a dovednostmi, ale na druhé straně musíme akceptovat i kvalitativní omezenost lidské dovednosti, jež je podmíněna možnostmi přírody. „*Cokoli je možné v přírodě, je možné i v dovednosti. Jak daleko ji příroda vede, tak daleko může jít...Příroda je největší vůdkyní dovednosti. Dovednost přírodu zdokonaluje, a ne ničí... Jestliže dovednost nejde cestami přírody, více zkazí než prospěje.*“⁸ Vztah lidské dovednosti a přírodní přirozenosti má onu harmonickou dialektiku lidské moudrosti a přírodní dokonalosti. Využívání lidské moudrosti znamená respektování přírodní přirozené dokonalosti.

Nyní upřesníme hranice světa lidské dovednosti, kde ústředním činitelem je člověk s jeho přirozeným uměním ARS (dovednost), nastupujícím tam, kde končí činnost přírody. Světy Božích daností, svět pravzorový, svět idejí a svět materiální vstupují do světa lidské tvůrčí činnosti, kde se člověk „*pokouší vytvářet něco jiného a nového, co ještě nikdo neviděl a neslyšel.*“ Obraz

⁸ Tamtéž, s. 20.

člověka není obrácen do svého nitra, ale k těm, kteří jsou nadáni stejnou přirozeností, jako je on sám. Je to možnost daná všem, aby svým konáním našli svět lidské, mravní rozumnosti, kde všichni lidé budou žít rozumně a moudře. Životní touha člověka je nekonečná a on sám je základem všeho. Lidská přirozenost, tělesná a duševní je měřena a vyvážena ctností. Starý antický ideál ctnosti, ideál duše a těla, nachází u Komenského zcela novou myšlenkovou dimenzi. Tělo není omezením duše. O tělo je potřeba se starat, protože je příbytkem duše, je nástrojem duše a je-li porušeno, je pro život nepotřebné a neužitečné, je překážkou jeho činnosti. „Člověk je všechno, a nic. Když se rodí, není sám od sebe nic. Je vším z úmyslu Boha, který ho vytvořil ke svému obrazu, a dobrou výchovou, která ho má dotvářet dále“. Vedení a výchova se stávají ve světě lidské tvořivosti tím, co z onoho vztahu všechno, a nic učí člověka, aby jednal jako člověk. Božská moudrost, blažené ctnosti a pozemské dokonalosti, to vše jsou jen předpoklady dovedností života. Kde je základ oné lidské dokonalosti? Co je v lidském světě tvořivosti určujícím principem harmonie, ke které má člověk směřovat? Je to u Komenského pouze výsledek Božího údelu? Ne, je to výsledek VÝCHOVY! „*Naučit tedy člověka, aby si počíнал jako člověka, nebude nic jiného, než ho vychovat k tomu, aby ve shodě s přírodou přizpůsoboval přirozené znalosti, puzení a schopnosti daným případům.*“ (tamtéž, s. 46) Pryč jsou mýty o lidské zkaženosti a kázání o nutnosti utrpení v životě pozemském. Vše je naplněno velikým ideálem lidského tvořivého úsilí – výchovou. Je to obraz krajního optimismu v pochopení konečného účelu všech věcí pomocí vlastního myšlení spojeného s racionální zkušeností. Je to logický postup našeho poznání od jednoho stupně k následujícímu. Filozofická úvaha Veritas rerum, kde dokonalost poznání věci je obsažena ve věci samé, má svou logikou premisu pro příští pedagogickou interpretaci tohoto východiska. „*Ten, kdo se učí, musí se tedy zaměřovat na věci samé, a ne na úsudky o věcech... poznání, tak jak probíhá vyžaduje: 1. stupně věcí; 2. postup rozumu po těchto stupních; 3. rozumnost postupu od známých věcí k neznámému nebo od známějších k méně známým.*“⁹

Vše souvisí se vším

Postup naší mysli má určitý řád a vzestup rozumu od jednotlivostí k celku i jeho sestup k jednotlivostem s sebou přináší i požadavek správné metody, jež musí odpovídat věci samé – předmětu. Metoda vychází ze specifických vlastností předmětů a nemůže být do celého procesu poznání jen namátkou vnášena! Komenský v této návaznosti rozvíjí učení o souvislosti věcí a odmítá existenci izolovaných jevů. Vnitřní uspořádání částí tvoří

⁹ Tamtéž, s. 24.

organický celek a uspořádání částí v celku si zachovává svou kvalitativní rozmanitost. Logické navázání, správný logický postup se v pedagogické oblasti koncentruje do stupňovitosti poznání věcí:

- od jednoduššího ke složitějšímu,
- od blízkého k vzdálenému,
- od faktů k závěrům.

Akcentování významu metody pochází od Bacona. Komenský se nadchl myšlenkou, že nové poznání je možno získat novou metodou jež zmnohonásobuje a zmnožuje sílu lidského ducha. Podstatný rozdíl mezi Baconem a Komenským vyjádřil J. Patočka v 7. kapitole své monografie Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové (NČSAV 1964): „*Komenského celé dílo počínaje Velkou didaktikou přes Via lucis až ke Consultatio de rerum humanarum emendatione nese pečet vyrovnávání se s Baconem... Sám velký úvod k Didaktice Komenského je obdobou k Baconově Magna instaurationis, čeho Bacon chce dosáhnout nápravou vědy, chce Komenský dosáhnout nápravou výchovy. Onen důraz na metodičnost, ona snaha stále vynalézat a rovněž snaha metodicky zmnohonásobovat účinek sil, opatření institucí – v tom všem se Komenský posiloval u Bacona.*“¹⁰

Celý didaktický proces, vyučování i učení závisí na použití správné metody. Komenský vychází z postulátu, že je žádoucí, aby „*bylo možné se všemu učit snadno*“. K dosažení tohoto cíle stanoví pravidla postupu. Nejprve jde o odstranění všech překážek: tékavost myslí, zachování metodického postupu od známého k neznámému, aktivita poznávajícího subjektu a jeho vnitřní motivace. Prvé pravidlo správného postupu končí syntetizující poučkou: „*Učiň, aby se žák všemu, čemu se učí, učil vlastní činností, neboť zaměstnávat se nějakou věcí je lidské povaze milé.*“¹¹ Základní pravidlo poznání o snadnosti vyučování a učení je podle Komenského nutné vyvodit z rozboru lidské myslí. Analýza lidské myslí má svou individuální a společenskou dimenzi, jež je realizována schopností komunikace. Rozumové a volní schopnosti naplňují podstatné funkce jejich přirozeného poslání. Potěšení z moudrosti a adekvátní metodický postup vedou k vypěstování rozumové schopnosti a přirozenosti vůle – chtít dobro. Svoboda vůle vede k vyjádření pravdy. Člověk je ve světě lidské tvořivosti nadán schopností rozumovou a volní a naplňuje svoje lidské poslání schopností k činu. Komenského odstranění pasivní kontemplanace je posunutím úlohy člověka od světa iracionální víry do reality lidského žití. Obohacení lidského ducha od pouhého chápání k aktivnímu konání není ničím nadpřirozeným, ale právě naopak. Podstatou

¹⁰ Patočka, J.: cit.d. s. 60, 61.

¹¹ Patočka, J.: cit. d. s. 300.

lidské přirozenosti je aktivita, nikoliv nečinnost. „*Lidská přirozenost je sama o sobě nejlepší učitelkou... je svou povahou teoretická, praktická a chrestická... Všechno tedy postupuje cestu teorie, praxe a užití...*“¹²

Komenského triáda *theoria, praxis, chresis* odpovídá lidské přirozenosti. Aktivita lidského konání má svůj základ v harmonickém souladu s přírodním děním, stejně jako obecné poznávání věcí prostřednictvím přírody odpovídá funkci lidských smyslů přijímajících všechno, co je zřetelné. Teprve odtud vede lidská mysl naše poznání k jednotlivým částem. Dokonalá moudrost spočívá v nejcitlivějším smyslu „*rozeznávat i ty nejmenší rozdíly ve věcech... postupovat od věcí obecných k věcem zvláštním, je cílem všeho snažení*.“¹³ Rozumově myslící člověk používá při zkoumání kterékoliv věci takovou metodu, která na základě obecné ideje nalézá všechny podstatné vlastnosti. Jako nejvhodnější se z tohoto hlediska jeví pro Komenského tzv. trojí didaktická metoda: analytická, syntetická a synkritická. Tato trojí metoda odpovídá sloučenému poznání a je „*vlastně jeden a tentýž žebřík našeho rozumu. Ať už sami hledáme poznání věcí nebo je jiným předáváme, po tomto žebříku na strom věcí stoupáme, nebo z něho sestupujeme či přecházíme z jedné větve na druhou*“. (tamtéž, s. 68) Baconova myšlenka podstatnosti metody pro poznání je v celém kontextu Komenského uvažování zřetelná a stává se klíčem pro celou Pansofii. Je nazývána trojjediným uměním.

Vědět znamená uchopit věc duchem. Tato slova Komenského upřesňují charakteristiku GNOSTIKY. K poznání věcí docházíme po stupních, jejich poznávání tvoří první stupeň, druhým stupněm je jejich pochopení a třetím stupněm jejich užívání. *Chresis, dovednost a schopnost užívání věcí je vrcholem vědění a moudrosti. „Vědět není domnívat se, nýbrž vědět. Vědět a neumět vědění používat je poloviční nevědění. Věřit neznamená vědět, nýbrž myslit si, že jiní to vědí. Povinností moudrého člověka je chtít vědět všechno, co je vědět možné a nutné... Člověk neví, že ví všechno, co je třeba vědět, pokud současně neví, co se nemá vědět.“* (tamtéž, s. 69) Tři stupně bezpečného vědění, empirický, epistemický a heuristický jsou hranicemi lidského vědění. Pouze dokonalé vědění nám umožňuje bezpečně oddělit tento duchovní fenomén od nevědění. „*Kdo myslí, že ví něco, co neví, je dvojnásob nevědomý, jednak vzhledem k věcem, jednak vzhledem k vlastní nevědomosti. Podléhat domněnkám a chybovat je žalostná věc.*“ (tamtéž, s. 70)

Existují tři cesty poznání: smysly nás obrací k věcem, rozumová úvaha a oznamování k vyprávění o věcech nepřítomných. „*Znalost věcí se zakládá na převedení předmětů do smyslů. Pochopení věcí však spočívá v odhalení*

¹² Komenský, J.A.: cit. d. s. 64.

¹³ Komenský, J.A.: cit. d. s. 67.

skutečného vnitřního seskupení každé věci. ... Užitek věcí se projeví, jestliže ukážeš, jak se má takto uspořádaná věc používat, aby dosáhla cíle, k němuž je určena.“(tamtéž, s. 70) Při cestách poznávání přisuzuje Komenský rozhodující úlohu smyslům, jež jsou podle něj budovami a stálými vůdci vědění. Důvod? Rozumová úvaha lehce klame stejně jako cizí vyprávění. S věcmi se nejlépe seznámí ten, kdo je poznal vlastními smysly než ten, kdo se o nich dozvěděl z druhé ruky, pouze z řeči cizího. Komenského senzualismus je zaměřen do oblasti didaktické. Smysly hrají dominantní úlohu při pochopení věcí a první složka rozumových znalostí má rozhodující postavení jak při posuzování, tak i při zapamatování. Pochopit, znamená podle Komenského seznámit se s věcí pomocí co největšího počtu našich smyslů. Bez pochopení věcí smysly dochází nejen ke klamnému posuzování, ale i vratkému zapamatování. Posuzování je chápáno jako vnitřní vážení věcí na základě srovnávání všeho, co náleží do téhož rodu. Pro pochopení věcí existuje trojí metoda: analytická, syntetická a synkritická. O této trojí didaktické metodě jsme se však již zmínili v souvislosti s cestami lidského poznání. Paměť má nejenom funkci poznatky přijímat, ale také je uchovávat a vydávat. Síla paměti je závislá na síle vtisknutí představy. Názornost, jako předpoklad dokonalé představivosti, dostává u Komenského pevný řád. Nejlépe utkví v paměti představy, které jsou jasné a uspořádané, doprovázené hlubokými citovými prožitky. Vidět je lépe než pouze slyšet. Triáda zde není dokončena. To, co Komenský vždy uzavírá syntetickým vyjádřením v této souvislosti chybí, opakování, které je protilemkem zapomínání. Opakování a zapisování jsou cesty k upevnování poznání. Dominantní postavení je přisuzováno opakování, které je podle Komenského otcem i matkou paměti. Didaktika je ve světě lidské dovednosti uměním jak vyučovat a je tedy způsobem sdělení. Ve **Velké didaktice** je všeobecným uměním jak učit všechny všemu. Cíl je však stanoven totožně, neboť vyučovat bezpečně, rychle a příjemně je totéž, jako učit spolehlivě. Spolehlivý a vybraný způsob všeobecného umění – vyučování jsme již analyzovali ve třetí kapitole. Věnujme se nyní některým myšlenkám postavení didaktiky mezi ostatními dovednostmi, naplňujícími duševní i tělesnou stránku lidské přirozenosti.

Umění umělého vyučování

Účelem didaktiky je umění dokonale vyučovat. Proces vyučování není možno v tomto smyslu oddělit od nutnosti učení se a nalézání prostředků a způsobů k jeho realizaci. Dokonalost vyučování je přesně specifikována jeho kvalitami: učit bezpečně, rychle a příjemně. Platí-li tato zásada pro vyučujícího, platí jako ekvivalent pro žáka. Kritériem praktické aplikace teoretického axiómu je praktická verifikace její účinnosti. Komenský význam

těchto dovedností upřesňuje shrnující definicí: „Bezpečně, tj. aby to, čemu vyučuješ, nemohl on nechápat, rychle, tj. aby v jedné věci dokonale naučil jedním učením, příjemně, tj. aby se učil bez nechuti a ošklivosti, ale spíše s chutí, ženoucí k získání stále dalších poznatků. První z těchto požadavků je nutný proto, aby vědění bylo věděním, nikoli jen domněnkou nebo přetvářkou. Druhý proto, že se musíme v životě mnoho učit a mnoho vědět, abychom stačili jeho požadavkům. Třetí proto, aby naše mysl, sama od sebe náchylná k odporu, nikdy nebyla odrazována od práce, ale aby k ní byla spíše lákána jako k nějaké zábavě.“ (tamtéž, s. 72).

V užívání stálých prostředků mají dominující úlohu pravidla a příklady. Právě v zásadě názornosti překročil Komenský jednostrannou omezenost smyslového poznání. Věci reálného světa jsou pozorovány silou naší mysli, rozumem, a sama názornost není celistvostí poznání. Komenského zásada názornosti je základem a počátkem vyučování, je počátkem cesty od konkrétního, od věcného názoru k abstraktnímu vyjádření, k slovnímu podání věci. Je to cesta od jevové stránky k podstatě věci, kde dominující roli má racionalita naší mysli. Je paradoxní, že právě didaktický senzualismus přivedl Komenského ke kvalitnímu rozdílu pojetí poznání. Na tomto stupňovitém rozlišení došel k závěru, že pravé vědění spočívá v poznání pravé příčiny věci. To, co člověk dělá, tomu musí rozumět. Čemu se máme naučit, nenaučíme se jinak než vlastní praxí. Způsobu jak vyučovat rychle, příjemně a důkladně slouží jednak příklady, které napomáhají rychlosti, jasné poučky, podmiňující příjemnost a nepřetržitost vedoucí k důkladnosti. V PANSOFII podmiňuje Komenský rychlost stručností věcí, slov a úkonů. Přesněji je tento požadavek prezentován v ANALYTICKÉ DIDAKTICE.

Problém analýzy vzdělání je ovšem nutno chápat v tomto pojetí jako pansofický obrat, vyjádřený již v 13. kapitole **České didaktiky**, kdy všechna studia „...pro všechny tak spořádána býti mají, aby byla encyklopedia, jako strom na svém kořenu stojící. Čehož mustr v Pansophii naší ukážeme.“ Komenský v didaktické práci a nápravě výchovy nalézá východisko z labyrintu světa. Didaktika se mu stává světlem, jež ukazuje, jak tento labyrint odstranit a dojít k harmonii. Jde-li v této fázi o nápravu mládeže, pak právě v Pansofii jde již o nápravu věcí lidských. Výchova je oním mostem, svorníkem mezi „hlubinou bezpečnosti“ ležící mimo tento svět a mezi činností člověka na tomto světě. Výchova je cestou k novému světu, otevřenému přímo uvnitř světa existujícího, bludného a nedokonalého. Připomeňme si v této souvislosti fakt, že Komenského **DIDAKTIKA** je prvním dílem, v němž se plně uplatňuje jeho pansofická myšlenka i metoda pansofie a synkrese, třebaže se v ní ani jedním z nich podrobněji nezabývá. V Pansofii je cesta k cíli filozoficky promyšlenější a pedagogicky komplexnější.

Z didaktického hlediska je však možno poukázat na řadu protikladů, které ovlivňují celkový průběh vyučovacího procesu. Komenského vymezení podmínek průběhu edukačního procesu má více méně metodický charakter a naznačuje základní protiklad – rozpor mezi teoretickými a praktickými úkoly, úrovní vědomostí, dovedností a duševním rozvojem žáků. Meritorní ovšem zůstává rozdílnost výchozí pozice, tzn. z jakého základu činností se vychází a k jakému závěru se dospívá. Snaha k hlubšímu proniknutí od jevové stránky k samé podstatě daného problému, k jeho mnohostrannému zkoumání novými přístupy a postupy, logickými podněty, má pro vznik nových otázek a problémů zásadní význam. Vše je zde evokováno nejen vnější obsahovou stránkou jednotlivých částí a celku předávaných poznatků, ale také vnitřní zaujatostí a spontánností v postupu osvojování, který je obohacen novými vztahy ve sféře pochopení a v originálním způsobu myšlení. Protikladnost však není nepřetržitost. Právě tento axiom je nesporným přínosem Komenského pro teorii didaktiky. Komenského požadavky vyjádřené v PANSOFII v souvislosti s teorií vyučování je možno volně interpretovat jako systematické zprostředkovávání vyučovací látky, jako návaznost teoretického pochopení a praktického ověřování, jako členění fází a oddílů v systému vyučování v určitém časovém průběhu a jako rovnoměrnost a promyšlenost postupu vpřed. Vnitřní logika vyučování zahrnuje permanentní evoluční kroky a přechody a klade ve své rozmanitosti akcent na jeho interakční činitele. Postup však není přímočarý a Komenský zdůrazňuje potřebu volby adekvátních metod (analytické, syntetické a synkritické), případně jejich použití v didaktické trojjednosti. Rozmanitost působí potěšení. *„Budeš-li užívat rozmanitých metod a použiješ jednu metodu analytické, jindy syntetické, jindy synkritické a někdy všech tří. Neboť tím postupem jednak nebude moci nic uniknout, jednak nebude moci nic vyvolat nechuť.“* (tamtéž, s. 77)

Při objasňování obecných zákonů správného nazírání a poznávání věcí nastupuje nutnost poznávání celistvosti věcí v jejich přirozeném stavu a časové posloupnosti. Tento požadavek je aplikován v didaktické synkrezi na metodický postup při vyučování.

Vyučovat se má:

1. podle příkladu spolehlivého a předvedeného ze všech stran,
2. pomalu,
3. pak je nutno vše vysvětlit,
4. zkoušení slouží k tomu, abychom poznali, zda žák všechno náležitě pochopil, teprve poté následuje požadavek na napodobení názornosti, vychází od určitých věcí a probíhá po stupních – logicky, jasně, promyšleně.

Celé vyučování je založeno na názornosti. Vychází od určitých věcí a probíhá po stupních. Znalosti nás vedou k umění disputace, kterou Komenský označuje jako dialektiku. Umění komunikovat analyzuje Komenský zcela přesně. Upozorňuje nejen na potřebu přípravy stanovení postupu, zvolení vhodné látky a vhodných osob pro určitý rozumný způsob rokování, ale také účelnost každé disputace a uvědomění si výsledku, ke kterému chceme dojít. „*Chce-li se někdo přít o věc, kterou nezná, je hlupák, přít se o něco jiného než o poznání pravdy dovede jen člověk nepoctivý, nemůže-li se někdo snést s člověkem nevědomým nebo opačného názoru, je to slaboch, který se nedovede ovládat... Rozumný způsob disputace je ten, jehož výsledkem může být jasné poznání pravdy.*“ (tamtéž, s. 78) Komenský vystihl potřebný kvalitativní princip disputace – toleranci, jež v jeho době tolik chyběla prorockou prozíravostí svých myšlenek. Komenského postup tolerantního jednání má však svůj etický základ v rovině stanoveného postupu s tím, že rozumný postup disputace se zakládá na pravidlech. I přes určité zestručnění chceme proto zachovat obsahovou bohatost Komenského pojetí.

Před zahájením rozmluvy si musíme nejen zvolit otázku, jež bude předmětem našeho rozmlouvání, ale také zformulovat východisko sporu, tzn. ozřejmit si body shody a rozdílnosti názorů, které mají být předmětem disputace. Komenský formuluje základní pravidlo řešení rozporu takto: „*Dva protichůdné názory nemohou nikdy být oba pravdivé, jsou-li ovšem názory vskutku protichůdné.*“ (tamtéž, s. 79) Zde nejde o sofistický dialog nebo o sofistickou debatu. Alfou a omegou každé disputace je u Komenského věcná znalost problematiky, věcnost vedené diskuse. Konečným cílem disputace není nalezení pravdy v původním názoru protivníka, ani učinit nepravdu pravdou. Ani pojetí Sokratovo, ani pojetí sofistů. Konečným cílem a výsledkem může být pouze „*vítězství pravdy, z něhož mají radost oba soupeři, hledají-li skutečně pravdu. Vítězí-li totiž pravda, je stejně krásné vítězit jako být přemožen.*“ (tamtéž, s. 81) Komenského cesta k pravdě má všechny znaky etického požadavku tolerance jako úcty člověka k člověku.

Kde je podle Komenského základ nalezené pravdy? K tomu slouží samostatná věda DIAKRITIKA, jež je uměním rozlišovat domněnky od pravdy. Ta má trojí odstupňovaný cíl. Prvním je odstranění samotného bloudění. Diakritika ve vlastním smyslu je u Komenského „... *umění, podle něhož by nikdo nemohl bloudit s bloudícím světem a být zahalen mraky omylů.*“ (tamtéž, s. 82) Druhým cílem je umění smiřovat bloudící. To platí jen pro ty, kteří bloudí únosně. Ty ostatní je třeba z omylu usvědčit. Umění vyvracet omyly se nazývá APELENKTIKA. Cesta od mraku domněnek k jasu myslí je cestou umění nepochybovat, zbavit se bludů, ke kterým dochází jak vinou objektu z chybné představy, tak subjektu nerozlišujícího úroveň kvality věcí.

„Líčí-li nám věci pravdivě, vnímáme je pravdivě, jestliže možných sporům nerozlišujícího úroveň kvality věcí. klamně, vnímáme je klamně... Stanovení pravdy děje se vnímáním věcí samých tak, jak samy o sobě jsou a to vnímáním dovršeným a přesným.“ (tamtéž, s. 85)

Nyní již můžeme odpovědět na zadanou otázku. Vychází z citované teze: VERITAS RERUM! (PRAVDA JE VE VĚCECH!) Zbavit lidskou mysl omylů předpokládá její vybavení správnými znalostmi. Znalost podstaty věcí je výrazem rozumové činnosti a ve svých důsledcích je prvořadým argumentem přesvědčivých pravd. Pravda je podle Komenského jednoduchá, ale omyl má mnoho podob. „Každý omyl má svůj základ v nějaké pravdě. Žádný omyl není totiž nic jiného než špatné pochopení pravda a dochází k němu v případě, že nebyla nějaká pravda dobře pochopena. Proto to, co je zcela nepravdivé a nemá v sobě vůbec nic z pravdy, se nazývá omyl, nýbrž výmysl.“ (tamtéž, s. 87) Mýlit se je lidské, pochybovat filozofické, vymýšlet si je lživé. „Mýlí-li se moudrý člověk, mýlí se poučený omylem. Omyl je pokažení pravdy „...Pravdivé rozumně oddělené od lživého obsahuje sílu vyvrátit přimíšenou nepravdu.“ (tamtéž, s. 88) Pravda se podle Komenského drží středu věcí, tzn. že nevybočuje z cesty, je neotřesitelná, nezměnitelná! Jistota a síla pravdy tkví v její podstatě. Pravda je jsoucí. Její existencí není možno narušit. Pravdivé se ukazuje to, co bylo podrobena zkoušce. Kolísání není atributem pravdy, kolísání je projevem nedokonalosti našeho poznání. Lidský omyl je nutné uvést na správnou cestu. Lež je možno vyvrátit jedině pravdou. „Pravda totiž sama o sobě má sílu podrobovat si lži, stejně jako světlo rozptyluje temnoty, ale pro naši nevědomost ztrácí leckdy sílu, takže při střetu neobstojí a často i podlehne.“ (tamtéž, s. 91) Cestě za pravdou slouží tři metody, které Komenský v Pansofii připomíná. První fází postupu je cesta příkladů, synkritický postup, druhým krokem je postup syntetický, odkrývající nejen účel věcí, ale také způsob a prostředky k jejich dosažení. Závěr tvoří analytické zviditelnění pravdy, které odkryje všechny nesmyslnosti protivníka. „Synkrize slouží k tomu, aby sis získal odpůrcovu důvěru a předpoklad, že to rozumí. Syntéza k tomu, abys upevnil svou pravdu. Analýza k rozptýlení odpůrcova bludu, aniž by mohl rozptýlit tvou pravdu.“ (tamtéž, s. 92) Komenský je bytostně přesvědčen, že všichni lidé jsou obdaření přirozeným nadáním a rozdíl je pouze v jeho stupni. Z čeho pramení toto přesvědčení? První část odpovědi nalezneme v samotné podstatě stvoření člověka, protože všichni lidé byli obdaření smysly, rozumem a vírou. Druhou nalézáme přímo v textu Komenského PANSOFIE. „Každý člověk má vždy v sobě představy, které mu diktují obecné pravdy...Schopnosti vždy připravené k činnosti. Lidské mysli není totiž dáno, aby byla v klidu, nýbrž chce být stále zaměstnána nebo se zaměstnává sama, a jestliže ne dobrou věcí, tak

špatnou.“ (tamtéž, s. 93) Představy jsou člověku vrozené a přirozená aktivita člověka (Komenský používá výraz puzení) jej vede k tomu, aby využíval svoje schopnosti. Závěr: přesvědčení Komenského o všeobsažnosti nadání pramení z jeho pojetí člověka, jež má svůj základ v přirozenosti lidského nadání. Člověk je chápán jako aktivní bytost a tato aktivita je zdrojem jeho budoucí dokonalosti – k jeho vstupu do univerzální harmonie světa. Tím je předurčen k všenápravným snahám, jak o tom pojednává druhá oblast Komenského filozofie – PANORTOSIA.

Vraťme se k předmětu našeho výkladu, Člověku je vtisknut určitý rys nekonečnosti, a tak i stupeň nadání ve své mohutnosti je rozdílný, přesněji vyjádřeno vymezený. Komenský píše, že „...každý člověk má jen jeden druh nadání... velké nadání může být trojí, a to podle tří druhů kvantity... v počtu, tj. schopnost rychle chápat nekonečné množství věcí, tak se nazývá v pravém smyslu slova nadání, v míře, tj. pro vynikající úsudek a ve váze, tj. pro pevné vštípení vjemů do paměti.“ (tamtéž, s. 94) Má-li člověk přirozený stupeň nadání a vrozenou náklonnost ke konání, pak samozřejmě nečinnost je nedůstojná člověka. Přirozený běh věcí v přírodě, její řád a uspořádanost mají vést člověka k tomu, aby se vyhnul neuspořádané bezhlavosti jednání. Nadání je sice člověku dáno, ale musí se probouzet tak, aby vytvářelo další schopnosti pro nové a další úkoly. Jde o vzbuzení zájmu, o zapojení smyslů, rozumu a činnosti k využití nadání. Cesta k vědění je filozoficky rozporuplná. Komenský, stejně jako velcí filozofové starověku, nalézá aktivizujícího činitele vědění v pochybování. Pochybovat však není žádný agnosticismus, pochybování zde má povzbuzující účinek, má nás vést k poznání pravdy. Přidá-li se k pravdě špatně pochopená pravda, omyl, jsme bez pochybování ochotni věřit přeludům a vydávat je za pravdu. Již jsme konstatovali potřebu respektování rozporuplnosti věcí v oblasti didaktické. Totéž platí i v celém pojetí vědění. „Skutečná pravda věcí se vynáší na světlo z poznání věcí rozporných. Věci se totiž zakládají na rozporech. Nelze je tedy poznat jinak, než když poznáme krajnosti, z nichž je kterákoliv věc složena.“ (tamtéž, s. 104) Právě v této souvislosti se potvrzuje náš názor, že Komenský překonal jednostrannost senzualismu. Dokazuje to mimo jiné ve své úvaze o usuzování na základě smyslů. Nejenom rozum, ale i smysly jsou zdrojem klamu. Důvod? „Do smyslů nevstupují věci samy, nýbrž jen jejich obrazy nebo jevy... Aby zdání neklamalo, je třeba dbát, aby to, co se předkládá k úvaze se předkládalo tomu smyslovému orgánu, který je pro to určen, aby prostředek, jemuž věc svůj obraz vtiskne, byl čistý a nebyl narušen jinou kvalitou... Čím je prostředek jednodušší, tím je lepší.“ (tamtéž, s. 105) Potřeba náležité soustředěnosti a důkladnosti při usuzování na základě smyslů je nezbytná. Jevová stránka věcí je pomíjivá a v její tékavosti je obsaženo zdání klamu.

Ke stejné ostražitosti nabádá Komenský při přejímání soudů na základě svědectví rozumu. V tomto případě nejde o podceňování racionality, ale spíše o metodickou přesnost v předmětu usuzování při respektování potřebných souvislostí. Jde také o případy, kdy se uvádí to, „*co není bytostné, tak, jak by bylo bytostné...zakládá-li se rozumový soud na klamném smyslovém vjemu.*“ Rozumové usuzování má podle Komenského základní význam při identifikaci podstatného od akcidentálního. Přejít od smyslového vjemu k rozumovému soudu je objektivně i subjektivně racionální. Nemůže být subjektivizován jevovým zdáním, ani negován iracionálním přezíráním. Při posuzování názorů jiných lidí doporučuje Komenský postupovat metodou analýzy, která posoudí, zda je vše náležitě uspořádáno a dále prověří pravdivost potvrzujících a popírajících výroků. Posuzování věcí je potřeba provádět stupňovitě, v hierarchii jejich následnosti, přesně odlišit podstatné a vedlejší souvislosti věcí. Posuzování dosažených závěrů provádíme ve vztahu k výchozím premisám. Výsledek našeho usuzování musíme podrobit věcnému posouzení správnosti převzatých informací a celkovému kvantitativnímu hledisku, zda byly vyčerpány všechny možnosti analýzy shromážděných faktů. Získané poznatky zvětšují naši paměť. „*Užívat paměť se musí jen v případech významnějších a základních, ostatní přijde samo.*“ Nepřetěžovat paměť vyžaduje vyvarovat se velkého množství faktů a dbát na přiměřenost jejich obsahu. Cestou věcí, cestou uvažování a cestou řeči řídíme svou paměť k soustavnému zdokonalování. Nemůžeme přehlédnout doplňkovou poznámku Komenského, že je možné paměť zdokonalovat uměle. „*Byly objeveny prostředky, jak zbystrit zrak, zpřesnit myšlení a zdokonalit způsob řeči, proč by tedy nebylo možné objevit něco takového i v oblasti pamatování si a vzpomínání?*“ (tamtéž, s. 110) Není nutno připomínat, že okrajová poznámka v tomto filozofickém traktátu se stala jedním ze samozřejmých fenoménů současnosti. Nejde ovšem pouze o zdokonalení paměti, ale také o vytvoření umělé paměti, jako nezbytného doplňku vědeckého badání a praktického poučování.

Moudrost řeči a mohutnost knih

Filozoficko antropologické pojetí člověka v Komenského PANSOFII mu dává možnost, ale i potřebu polarity, vzájemnosti. Zbavení se nepřirozené osamocenenosti a potřebu schopnosti dorozumění se s druhými lidmi. Je všeobecně známo, že Komenského jazykové učebnice získaly za jeho života největší proslulost. BRÁNA JAZYKŮ OTEVŘENÁ se stala nejmodernější učebnicí latiny, která přímo okouzlovala ještě po desetiletí její uživatele. Dovednost jazyková je předpokladem dosažení oné požadované všeobecné moudrosti. Řeč je skutečným základem lidské přirozenosti, nutnosti

vzájemného styku mezi lidmi. Racionální jádro našich sdělení je výrazem síly lidské mysli a rozumu. Komenský vidí v řeči dar Boží moudrosti. Síla slova, známa již od starověku, a výuka rétoriky měla svoje společenské oprávnění. Ne nadarmo se říká, že kazatelna byla ve středověku velmocí a slovo neztratilo vůbec nic na působící síle ani na rozhraní dvou věků, kdy Komenský o významu řeči uvažoval a poukazoval na její mohutnost. Právě naopak. Postupem doby se řeč obohacovala vědeckým poznáním a emocionálním vnímáním reality, jež právě Komenskému umožnila pochopit její význam v životě člověka a jeho smysl, ukázat na smysl vznešenosti víry a na potřebu jejich kultivace a humanizace. Od prvotního primitivismu dorozumívání se pouhými posunky se mluva stává projevem sociálního styku lidí a nabývá schopnost přenášení myšlenek. Je stavem kulturní dokonalosti člověka. Komenský významu řeči, jak bylo zdůrazněno, věnuje mimořádnou pozornost. Všechny její kvality, rozdílnosti a stupně shrnuje do diferenciační škály možností používání řeči: mluvit srozumitelně, souvisle, uhlazeně, obšírně, stručně, rozmanitě, zahaleně. Protože řeč je svou povahou prchavá ... *.vzniklo užití řeči, řeč mlčící a tou je písmo.*“ (tamtéž, s. 119)

Vraťme se stručně ke Komenského chvále řeči. Jeho slova o ní nejsou jen obdivná, ale také velmi výstižná. Za hlavní její přednost považuje stručnost. Připomíná v této souvislosti schopnost staré filozofie vyjadřovat dokonale myšlenky a závažnost, s jakou dávala nosnosti slova antická společnost. Slovo a písmo podle Komenského pomáhá paměti a moudrost uložená v knihách se stala hlavním nástrojem vzdělání. Tomu je věnován jeho spis určený všem, kdož se vydají na cestu k moudrosti – **Jak dovedně užívat knih, hlavního nástroje vzdělání.** Knihy vedou k rozšiřování vědění a čtenářská dovednost se stává nezbytnou nutností. Každý má možnost si zvolit nejen množství, ale také tematickou různorodost k tomu, aby získal potřebnou vzdělanostní úroveň. *„Ať si každý vybere, co je vhodné pro jeho studium. Pansofik všechno. Ti, kteří se pídí po obsáhlé vzdělanosti, musí číst mnoho knih, ti kteří po různorodé, různorodé, ti, kteří po opravdové, opravdové knihy. Nekonečná je moudrost knih a knihy“*, píše Komenský, *„nemají se číst proto, aby byly čteny, ale proto, aby byly chápány.*“ (tamtéž, s. 119)

Knihy jsou poklady myšlenek a jejich zprostředkovatelská hodnota přináší užitek i budoucímu pokolení. Hodnota knih je dána hodnotou myšlenek a výroků a podle toho můžeme rozeznávat knihy užitečné a plytké. Z obsahového hlediska dělí Komenský knihy na historické (o minulosti), prorocké (o budoucnosti), dogmatické (přinášejí mylné zprávy o současných záležitostech) a polemické (zabývající se sporem). K psaní knih je potřebná velká moudrost a píle. Myšlenka psát knihy podle Komenského znamená především rozvážnost, uvážlivost a jasně stanovený cíl. Originalita námětu

i jeho zpracování podle něj přísluší jen „*pilným a skromným mužům*.“ Rozmanitost, stručnost, jasnost, kvalita stylu jsou hodnoty, jež tvoří premisy dovednosti psát knihy.

Nedílnou součástí vzdělanosti, jejího uchování, je zřizování knihoven. Tento úkol nenáleží jen panovníkům, ale také vysokým školám (akademiím) a ostatním typům škol, protože knihy, řečeno slovy Komenského, jsou „*duší škol a bez nich jsou školy mrtvy*“. Kniha je oporou paměti „*protože i to, co jsme se naučili, může vyvanout, pokud se znovu nevpraví do paměti. Až se o jednotlivých látkách shromáždí co možná nejvíce autorů, jak didaktiků, kteří věci navrhují, tak komentátorů, jež je vykládají, tak polemiků, kteří bojují za ně a proti nim... Čtvrtí v pořadí budou ti, kteří sepsali rozmanitosti smíšené povahy, jako sbírky výroků a přísloví s tituly jako loci communes, florilegium, polyanthea, cornucopia atd.*“ (tamtéž, s. 185)

Komenský dobré knihy nazývá „*podobiznami ducha*“ a pouze takové knihy, od nejmoudřejších autorů, mají tvořit knihovní fondy. Jsou-li knihy plodem lidského ducha, pak ke světu lidské dokonalosti náleží také dílo lidských rukou. Tyto dovednosti mohou urychlovat nebo zpomalovat postup, jež vede k dokonalosti věcí. Cesta k moudrosti má svoje prostředky a metody ve světě lidské tvořivosti. Ke světu lidské rozmanitosti však náleží i SVĚT MRAVNÍ. Ten tvoří šestý stupeň pansofického světa: „*Je velmi těžké ovládat člověka, nejnestálejšího ze všech tvorů, ale zato ovládat ho je nade vše čestné.*“ (tamtéž, s. 189) Základem světa mravního je lidská přirozenost umožňující každému člověku důstojný život. Tvůrcem světa mravního je lidská rozumnost. Její podstata spočívá v užívání sebe samého a v napodobování, tj. v dokonalé uspořádanosti a ovládnutí, jež je řízením všech schopností a činností vedené spolehlivou rozvahou. „*Tento svět mravní bude tedy dovršen, až všechno, co sem patří, bude znovu uspořádáno podle zákonů světa přirozenosti a dovednosti.*“ (tamtéž, s. 191) Rozumnost je podstatnou hodnotou světa mravní dokonalosti. Její kvalitou je předvídat budoucí dobro a volit prostředky k jeho dosažení při jejich uvážlivém používání. Rozumnost je podle Komenského činnost, která spočívá „*... spíše v konání než v dění. Cílem rozumnosti je vyhýbat se životním nepříjemnostem. Rozumný člověk se má spíše obávat než doufat.*“ (tamtéž, s. 192) Rozumnost v sobě obsahuje rozlišovací schopnost nejen dobrého či zlého, ale také indiferentního. Rozumnost je nezbytnou potřebou pro naše konání. Identifikuje nám jeho účel, určuje výběr cíle, pomáhá volit správné prostředky, stanoví naléhavost okolností, učí nás umění nahradit nepříjemnosti nálad adekvátním a příležitostným uplatňováním ctností. Rozumnost je podle Komenského i určitá dovednost, jak nakládat se zlem. „*Využívat zlo můžeme především k tomu, abychom měli strach, abychom byli obezřelí, abychom zlu předcházeli a snažili se mu*

uniknout... Nejzbožněji využíváme zla tak, že ho neužíváme.“ (tamtéž, s. 193) Komenský zde často uvádí svou oblíbenou sentenci: „*Konej vše s rozumem, cokoli činíš, a k cíli zrak upři: k němu pak prostředky měj, způsob, jak užít jich, též.*“ Stanovení zákonů všeobecné mravní rozumnosti se týká nejen rozvahy při našem konání, ale i stanovení prospěšného cíle a spolehlivých prostředků a způsobů jejich použití. Konečným a pravým účelem rozumnosti je rozmnožování ctností. Rozumnost má tři stupně: „*Prvním stupněm rozumnosti je předvídat důsledky jednání, druhým stupněm je schopnost předcházet zlu a zjednávat dobro, třetím pak poslouchat jiného člověka, který k něčemu takovému nabádá.*“ (tamtéž, s. 196) Celý tento oddíl PANSOFIE má humanistický podtext vztahu lidskosti k druhým lidem, potřebu udržení osobní ctnosti i přízně lidí.

K velkým věcem patří velikost ducha

K rozumnosti patří rozvážnost, rozvážnost v myšlení i konání. Vše, co děláme, by mělo sloužit k nějakému užitku. „*Ten, kdo umí řídit sama sebe, naučí se snadno řídit i jiného.*“ (tamtéž, s. 198) Sebeovládání pokládá Komenský za naléhavé a nutné pro každého člověka, za možné, nejlehčí a zároveň za nejobtížnější. Rozumnost ovládnutí sebe samého je ETIKA. Schopnost sebeovládání má podle Komenského tři základy: *presná znalost sebe samého, presná znalost sebe jako ovladatele, presná znalost sebe jako pravidla*. Trojjednost člověka, kterou tvoří jeho duševnost, rozumnost a duchovnost vytváří z něho „*trojnásob nejlepšího a největšího zdroje jsoucnosti a lásky*“. Tato duchovní bohatost je zdrojem jeho touhy, lásky, sebeocení. Uměrenost je lidskou vlastností, ale v tomto pojetí u Komenského nemá význam omezenosti, jako například u skupiny nesvobodných řeckých občanů, právě naopak. Je dokladem toho, že člověk je nejvznešenější ze všech ovladatelných stvoření, je nejlépe vybavený schopnostmi a v tomto smyslu i nejpřípravenější, nejlépe přizpůsobený k ovládnutí. Člověk je u Komenského největší ze všech jsoucna a vyšší je pouze Bůh. Velikost člověka je úměrná i jeho poslání v životě pozemském, ve světě lidské tvořivosti, který je světem člověka. „*Člověk musí cenit sama sebe výše než anděly, neboť byl nad ně vyvýšen. A musí dbát, aby nezahynul, neboť jeho ztráta je větší než ztráta světa.*“ (tamtéž, s. 202) Filozofické povýšení člověka je i teologickým povýšením Boha.

Harmonická uzpůsobenost člověka, jeho přirozenost, dává člověku schopnost poznat sebe sama. Bytostným právem člověka je svoboda a vláda nad člověkem náleží samotnému člověku. „*Užívej tedy svá práva, kdo ses narodil jako člověk, a ujmi se vlády nad sebou. Jinak své postavení snížíš pod úroveň zvířat a to, čím tě vybavil Bůh, nebude k ničemu. Nic nevykonáš důstojným způsobem, nebudeš moci složit účet z tak velké nedbalosti, a proto zahyneš.*“

(tamtéž, s. 204) To je příznační pro logicko-filozofický postup Komenského myšlení o významu člověka. Člověk musí nejprve pochopit sám sebe, aby se mohl poté uchopit vlády nad svým světem. Bůh zachovává svět pro něho, pro jeho tvořivost a pro jeho usilování. Teprve poté, až splní své úkoly na zemi, chystá pro něj nebe. Nikoliv tedy brány pekelné. Víra v přirozené dobro člověka předurčuje ke království nebeskému i k jeho životu posmrtnému. Bratrský teolog, filozof a pedagog nemohl nevytvořit jinou vizi. Člověk ví, že za svoje dílo bude spasen a jeho omyly slouží k nalezení pravdy. Ne tedy hříšný člověk a hrozba pekelná, ale člověk moudrý, mravný a zbožný, pravý člověk, který je předurčen do království nebeského.

Filozoficko-antropologický proud řecké filozofie počínající Sokratem přisoudil člověku postavení ve středu dění světa. Dal mu ovšem také pravidla ctnosti, mravnosti, sloužící k ovládnutí jeho sklonů – obezřetnosti i spravedlnosti. Idea dobra se osvědčuje v jeho myšlenkách i v jeho činech. Existuje horlivost, která je „hybatelem“ při konání díla – pílě. Pilnost je u Komenského přirozená pracovitost, vynakládání námahy, jež směřuje k vytčenému cíli. „*K tomu, aby se dílo dařilo, je třeba trojího. Je to: obratnost neboli šikovnost a obezřelá pohotovost při jednání, upřímnost, náklonnost.*“ (tamtéž, s. 215)

Čím větší význam má určitá práce, říká Komenský, tím rozvážněji je ji třeba vykonávat. Práce je zdrojem důmyslu a síly, cílevědomosti, lenost a zahálka je ponížením člověka. Práci má člověk sloužit a být k užítku nejenom sobě, ale stejně také druhým lidem. Člověk nemůže být shovívavý proti nezřízeným touhám a musí jim čelit svou zdrženlivostí. Rozkoš chápeme jako slast života. Komenský upozorňuje, že je nutno se ptát, co je příčinou naší rozkoše, protože rozkoš vykoupená bolestí druhých škodí. Rozmařilost, prostopášnost, nevázanost, hrabivost, marnotratnost jsou projevem nezřízené žádostivosti. „*Pramenem všech ctností i neřestí je sebláska. Ctností tehdy, máme-li v sobě správnou. A neřestí tehdy, máme-li pokřivenou.*“ (tamtéž, s. 210) Komenský v tomto smyslu cituje Senecu: „*Budeš-li žít podle přírody, nikdy nebudeš chudý.*“ Soběstačnost je podle Senecy bohatství přirozenosti. Člověk má získat pouze to, co potřebuje, uchovávat tolik, kolik toho potřebuje a užívat to, co je potřebné. Vždy však odpovídajícím způsobem. Je zbytečné vlastnit věci, které nejsou užívány. Obecně platí, píše Komenský, že neužívat znamená zneužívat.

Úspěch patří k potřebám člověka a sláva, která vzniká z „*ušlechtilých skutků*“, je odměnou za ctnost. Sláva je pomíjivá a pokud je výsledkem dravé ctižádostivosti a zlehčování ctností pak je i hodná opovržení. „*Jestliže sláva nemá svůj původ v ctnosti, je jako dým a nemá dlouhého trvání... Ctnost totiž nedělá nic kvůli vnějšímu lesku, protože je sama o sobě tou nejkrásnější odměnou.*“ (tamtéž, s. 231) Ctižádostivost a vychloubačnost pramení jednak

v hlouposti, ale také v neznalosti sebe. Skromnost je opakem povrchnosti i ctižádostivosti a je znakem ctihodné přirozenosti člověka. K ní náleží i trpělivost, „jež nám umožňuje přestát zlo, jemuž nebylo možné se vyhnout. Proto ten, kdo nesejde z přímé cesty, se otuží proti všemu.“ (tamtéž, s. 231) Životní zkušenost opravňuje Komenského ke rčení: „Ke svobodě máme nejbliže, když ochotně snášíme otroctví. Celý život je utrpení. Potřebujeme tedy trpělivost. Té se však učíme pouze trpěním.“ Statečnost, kterou Komenský ve svém životě projevil je verifikací jeho vlastního výroku: „K velkým věcem je zapotřebí velkého ducha.“ (tamtéž, s. 215) Společenství lidí je kromě jiného založeno na vzájemných stycích a člověk, který je členem tohoto společenství potřebuje tuto vzájemnost. Umění takového setkávání se s lidmi, potřebu tohoto vzájemného styku, označuje Komenský pojmem SYMBIOTIKA. „Prostředkem rozumového styku mezi lidmi jsou ctnosti. Pokud je někdo pěstuje, nemůže být jeho vztah k ostatním jiný, než čestný, užitečný a laskavý.“ (tamtéž, s. 216) Komenského přesvědčení vychází z předpokladu, že základním pojítkem lidských vztahů je především svornost a lidé jsou si navzájem bratry. Vzájemné respektování se, uznávání osobnosti druhého, předpokládá vzájemnou laskavost a oboustrannou čestnost. Zákon cti, jež je v tomto ohledu Komenským připomínán, předpokládá základní premisu umění styku s lidmi – premisu rozumnosti při řízení sebe samého. Existuje-li mezi lidmi důvěra ve spravedlnost, pak je důsledkem důvěry vůbec důvěra ve druhé lidi i v sebe. „S přáteli musíme jednat poctivě, s nepřáteli obezřetně...S neznámými lidmi musíme jednat obezřele, aby se člověk neprojevoval jako něčí přítel dříve, než pozná jeho mravy.“ (tamtéž, s. 218) Tím vlastně překonáváme naši pochybnost o prvním Komenského výroku. Svoje přátele si člověk musí vybírat a naše mínění může být stejně klamné, jako intuitivní reakce. Intuice se musí vždy zakládat na faktickém poznání. V přátelství se projevuje nejenom naše rozumnost, ale také obezřetnost a trpělivost. Křivda je výrazem nedokonalosti mravů. Naše přátelství i nepřátelství s lidmi v nás zanechává stopy. Nemusí to být ovšem vždy jen přímé protiklady dobra a zla, moudrosti a hlouposti, jak je prezentuje Komenského myšlení. Moudrost a hloupost má ještě mezivariantu, jež je mnohem nebezpečnější než nevzdělanost. Je to „polovzdělanost“. Je to projev lidského společenského kolapsu, postihujícího nejen své nositele, ale také jejich společenské okolí. Nebezpečnost tohoto projevu lidské „domýšlivosti“ je výsledkem nejen nízkého sebehodnocení, ale především přecenění všude tam, kde chybí sebekritický pohled na svou subjektivitu.

Komenského záměr jde však zcela jiným směrem v kultivaci osobnosti, k její socializaci, personalizaci a kulturaci. Jako porozumění slouží prostředek dorozumění, náš jazyk, naše řeč. Jazyk se má podle Komenského

zužívat „ve prospěch bližního, nikoli ve prospěch vlastní... Mluvit se má tam, kde je to nutné, a kde to nutné není, má se mlčet... Pokud mluvíš, říkej věci, ne slova... Kde nejsou nutná slova, nýbrž skutek, tam vykonej skutek a šetři slovy.“ (tamtéž, s. 218) Mlčenlivost není výrazem nevědomosti, protože její ctností je dodržování zásady, že je lépe více vědět, než říkat. Méně mluvit a více pracovat není jen obecným tvrzením. Člověk má svou hodnotu projevovat činy, nikoli planým žvaněním. Skromnost v hodnocení vlastních činů a ocenění pomoci druhých je výrazem naší velkodušnosti. Vrozené dobro u člověka je zdrojem vzájemné důvěry a lásky. Nenávist není projevem lidskosti, ale lidské „malosti“. Člověk je hodný úcty, ale jeho neřesti budí naše nesouhlasné projevy. Hranice mezi oběma póly, oblibou a nenávistí, má svoje překročitelné jemné vazby. Obliba může přecházet v pohrdání, láska v nenávist, ale setkávání lidí a jejich rozchody by se měly dít lidským způsobem, jež je hodný důstojnosti člověka. Neřesti jsou druhem lidské zvrácenosti, nikoli zastírané nevědomosti. K lidskému jednání patří prioritně to, co přináší dobro, dobrý užitek. Oboustranné! Užitečné nemůže být to, co je jednostranné, užitečné pouze pro jednoho anebo to, co bylo dosaženo lstí, určitým podlým úskokem. Člověk se nerodí pouze sám pro sebe. Vzájemná setkávání lidí by měla být naplněna, píše Komenský, spravedlností, dobrotivostí a lidskostí.

Závěr

Univerzální, obecná náprava věcí znamená realizovat tuto nápravu v prvé řadě každý sám u sebe. Za cíl této sebenápravy považuje Komenský dosažení harmonického stavu duše a těla. Cestou k tomuto cíli je trojí náležitá láska: k sobě, k bližnímu a k Bohu. „K sobě, aby se nezahubil nedbalostí, k bližnímu, abys vlastním příkladem nekazil toho, koho máš povznášet, k Bohu, abys jej nezbavoval cti a slávy, které nabývá ze spasení druhých, také za spasení těch, kteří mohou být zachráněni tvým přičiněním.“ (tamtéž, s. 369) Součástí nápravy je nejbližší okruh každého člověka, jeho rodina, která je základem státu i církve. Každý dům by měl mít podobu školy a dále posilovat vřelost víry. Rodinné společenství má mít zároveň podobu státu, kde služby, práva a povinnosti jsou rozděleny mezi všechny. Má-li být dům školou, pak i samotná škola musí být součástí univerzální nápravy. Komenský pokládá nápravu škol za prvořadou, protože školy jsou dílnami světla. Dobrá škola přináší rozumu světlo, špatná škola jej vede do temnoty. Znalost věcí je zdrojem pohybu a progresivního vývoje v soukromém i veřejném životě. Naproti tomu nevědomost, neznalost vede k vytváření zmatků a zrůdnosti ve věcech lidských. Náprava škol spočívá v odstraňování špatných prostředků, osob a věcí, jež neodpovídají ideji školy. Hlavním cílem školy je vychovat člověka k moudrosti, mravnosti a zbožnosti. „Učitelé mají být zbožní, dobrého chování,

vzdělání, aby sami byli opravdu takoví, jakými mají učiniti jiné. Žáci mají být ochotní, učenliví, příčinniví tak, aby svrchovaně toužili stát se takovými lidmi, v jaké mají vyspět. Mezi prostředky zaujímají přední místo knihy [...]“ (tamtéž, s. 379) Komenský dále velmi přesně charakterizuje cestu nápravy spočívající dále v odstranění zvrácených metod, teatrálních disputací na školách, deklamací, opovážlivé „hýřivosti“ v jídle, oblékání, ale i ve všech ostatních zvycích. „*Bude potřeba rozsvítit světlo panharmonie, obecného náboženství.*“ (tamtéž s. 421)

Ustavením sboru světla, soudu míru a konzistoře svatosti budou podle Komenského nalezeny léky proti kacířství, pokrytectví a tyranství. To je vize lepšího, dokonalého světa, který univerzální nápravou dospěl do stavu blaženosti za pomoci Obecné porady o nápravě věcí lidských, na jejíž rub Komenský píše, že bude možno dát „*takovouto apostrofu knihy samé. Ty knihopředchůdce budoucího světa, napodobuj slunce, a kudy ono přechází, tudy jdi po okruhu slunce svými paprsky, ale kam bys nepronikl svými paprsky i ty.*“ (tamtéž, s. 430) Nástroje ke správnému, plnému, dokonalému poznání byly nalezeny v podobě univerzálních knih, univerzálních škol, univerzálního sboru a univerzálního jazyka. Vznešenost knih povede k rozšíření všeobecného světla a univerzální sdružení vzdělavců ukončí období temnot. Univerzální jazyk povede všechny národy k porozumění moudrosti jako základu mravní zbožnosti a zbožné ctnosti. Brána světla i spravedlnosti je obrazem Komenského upřímné víry, naděje, ale i neutuchající touhy, aby nebeský ráj se stal rájem pozemským.

Teolog Komenský končí úvahu o obecné nápravě modlitbou, prodchnut čistou vírou v Boží spravedlnost. Politik Komenský předstihl svou dobu svým snem o vytvoření světového společenství národů, protože touha po moci byla a je stále silnější, než touha po spáse člověka a jeho duše. Filozof Komenský rozžehl světlo myslí, ale slovo v jeho době sloužilo více moci mocných, než k poznání příčiny věcí a skutečnosti člověka ve skutečném světě. Pedagog Komenský hledá univerzální jazyk jako nástroj společné a dokonalé komunikace. Panevropan Komenský (Floss, 1992) se dostává do paradoxní situace, na jedné straně kultivace mateřského jazyka, kultivace národních jazyků a na druhém straně jazyk pro novou, tvořící se společnost. Humanista Komenský dává tomuto společenské nástroj, který v duchu sofistikého projektu má naučit lidi „*myslet, mluvit a jednat*“. Program nového společenství prodchnutý hlubokým optimismem má svůj základ v chápání lidské přirozenosti jako základu možnosti permanentního zdokonalování. V tomto ohledu je i právo výrazem této přirozenosti jako záruka spravedlnosti nad násilím a nepravdou. Univerzální právo přijaté dobrovolně všemi národy je dohodou, smlouvou všech a pro všechny. Symbióza morálky, politiky

a práva jsou důsledkem a výsledkem všeobecné, univerzální nápravy věcí lidských. „**Ve společném jednota, v rozdílném svoboda a ve všem láska.**“ (J.A.Komenský).

Reference

- FLOSS, P.: *Poselství J.A. Komenského současné Evropě*. Brno: Soliton 2005.
- PATOČKA, J. *K filosofii Jana Amose Komenského*. In.: *Aristoteles, jeho předchůdci a dědicové*. Praha : Nakladatelství ČSAV, 1984. s. 329-388.
- POLIŠENSKÝ J., PAŘÍZEK ,V.: *Jan Amos Komenský a jeho odkaz dnešku : výbor z díla*. 1. vyd. Praha : SPN, 1987. s. 178.
- POPELOVÁ, J. *Filozofia Jana Amosa Komenského*. Bratislava : Pravda, 1985. s. 240.
- PŘÍVRATSKÁ,J.: *Komenského koncepce panglottie v dobových i současných souvislostech, in: Komenského poselství člověku a světu, sborník z mezinárodní vědecké konference, české Budějovice 2000*, s. 31, 35.
- KOMENSKÝ, J. A. *Obecná porada o nápravě věcí lidských*. sv. II. 1. vyd. Praha : Svoboda, 1992. 500 s. ISBN 80-205-0227-0.
- SOMR, M. *Muž naděje a touhy, posel budoucnosti*. 2. vyd. České Budějovice : Jihočeská univerzita, 1999. 212 s. ISBN 80-7040-225-3.
- DIDAKTICKÉ SPISY*, SPN, Praha 1954, s. 214, 235.
- Vybrané spisy J.A. Komenského*, sv. III, SPN, Praha 1964.

Vivat Comenius

Comenius's lifelong aspiration is an attempt to establish an ideal world, which we constantly approach by our actions, and thus create the basis for understanding of it.

At the turn of the history, Comenius contributed to this understanding especially by *De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*. Comenius came into this great world accompanied by the strongest and the purest thing of all: firm faith that was given to him by the Moravian Church, and with an persistent idea that the meaning of life is not just believing, but it is based on our striving, endeavour, wisdom, morality, and piety. His life is full of humility, contemplation, faith and belief that injustice is the result of boundlessness of sins among people. In Comenius's view, only Christ, who is the representative of God in this world, can discern good and evil

in this earthly dispute. Nevertheless, there is included a strong social and moral sense of the author, who identifies with the poor, with their humility and humbleness with which they turn to God, because they have nobody to communicate their lamentations to. They stand alone before God and Christ. The feeling of loneliness is an expression of human mental pain and human helplessness. Comenius's essential relationship to the freedom merged the political philosophy with the philosophy of education and morality. He created an entirely new and original system interconnected with reforms of the triune volume: *Eruditio – Religio – Politica*.

Comenius is convinced that the power of truth, which is based in the true light, is invincible, and historical development is a steady progress accompanied by perfected illumination. General rectification leads to general awakening. It calls for carrying out proposals beneficial to all who participate in their implementation. Work of remedy is ready. It is necessary to start its implementation. The call for this act of redress is open to all. Comenius exceeded his size of national and European restrictions and entered „the whole world stage“ in a new personality image as a political philosopher firmly rooted in the Protestant philosophy of life and ethics based on the love of liberty for all who participate in its construction. „Love of liberty is innate to the human nature.“ (Jan Amos Comenius)